

Egey Emese

Fürdőélet Abaújban és Zemplénben

Ma már nem köztudott, hogy az Eperjes-Tokaji hegylánc (Zempléni-hegység) nyugati és keleti peremén feltörő vagy fúrt források vize hajdan milyen sok kisebb-nagyobb fürdőhely kiépülését segítette, milyen sok betegnek hozott enyhülést, gyógyulást. Manapság legtöbbször a végardói, az abaújszántói és a kéked strandot ismerik, a többi hajdan volt „gyógyhelyre” már csak a kutatók és a helybeliek idősebb nemzedéke emlékszik. Ugyanakkor napjainkban sorra jelennek meg olyan munkák, amelyek a történelmi Magyarország, vagy egyes országrészek régi fürdőéletét és kedvelt gyógyüdüleit ismertetik.¹ Jelen írás célja a zempléni és az abaúji fürdők számbavétele, azoké, amelyek az Eperjes-Tokaji hegylánc területén, a mai országhatáron belül találhatóak, s amelyek gyógyhatásuk és egykori ismertségük miatt művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak.

A vízgógyomód 19. századi nyugat-európai terjedése nyomán a balneológia hazánkban is fellendülőben volt a század második felétől. A magyar orvosok eleinte csak Bécsben, majd 1863 után már Pesten is folytathattak balneológiai tanulmányokat. A fürdők sokáig a borbélyok felügyelete mellett működtek, a fürdőorvosság nem jelentett különösebb elismertséget, amíg 1876-ban törvény nem írta elő, hogy a fürdők kötelesek orvost alkalmazni.² A Budapesti Királyi Orvosegyesület 1882-ben közismert szaktekintélyek – Markusovszky Lajos, Korányi Frigyes és mások – részvételével Balneológiai Bizottságot hozott létre, a fürdők és források fejlesztése és orvosi hasznosítása céljából.³

Zemplén vármegye főorvosa, Chyzer Kornél⁴ több tanulmányban foglalkozott a megye ásványvizeivel. Utánanézve a szakirodalomnak és személyes ismeretségeit felhasználva ő maga járt be 52 községet és megállapította, hogy 28 településen – ezek többsége ma Szlovákiában van – tör fel ásványvíz.⁵ Az Eperjes-Tokaji hegységben a peremi törésvonalak mentén fakadó természetes, ún. szerkezeti forrásokon kívül is vannak források, amelyek a második világháborút követően megindult szénhidrogén-kutatás melléktermékei. E vizek sokféle ásványi anyagot tartalmaznak, s bár hőfokuk és oldott anyag koncentrációjuk nem éri el a mai gyógyvíz szabványt, a lakosság gyógyvízként kezeli őket.⁶ Tény ugyanakkor, hogy a 20. század első felében megjelent *Magyar fürdő-kalauz*,⁷ *Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése*⁸ és *Fürdősök kézikönyve*⁹ országos fürdőjegyzékeiben csak Alsó-Kéked és Erdőbénye szerepelt.

Mit is értünk ásványvízen és gyógyvízen? Az első hazai törvény, amely rögzítette az ásvány- és gyógyvíz fogalmát, az 1929. évi XVI. tc. volt, amelynek 26. és 27. §-ai szerint: „Ásványvíz az a víz, amelynek a rendes víztől eltérő vegyi összetétele, fizikai tulajdonsága és geológiai eredete van, és amely ennek következtében fokozottan üdítő vagy az emberi szervezet életműködését előmozdító hatású. Gyógyvíz az az ásványvíz, amelynek vegyi összetételénél vagy fizikai tulajdonságánál fogva gyógyhatása van.”¹⁰ Jó néhány évtizeddel később a 11/1965. (VII.11.) Korm. sz. rendelet ásványvíznek azokat a természetes vizeket minősítette, amelyekben literenként legalább 1 gramm oldott ásványi anyag található és forrásoknál 20°C, fúrt ku-

tak esetében 25°C-nál magasabb az átlagos hőmérsékletük. A gyógyvizeknek – gyógyhatásuk mellett – ugyanezen kritériumoknak kellett megfelelniük.¹¹ A 4/1966. (VII.6.) Eü.M. sz. rendelet annyiban tért el ettől, hogy az ásványvizek 1gr/liter oldott só tartalma helyett megengedi, hogy más, a mellékletben felsorolt oldott anyagot is tartalmazzanak. Az 1980-as évek magyar szabványa szerint az ásványvíznek további feltétele, hogy védett víztartó rétegből származzon, az egészségre ártalmatlan legyen, és éves átlagban 1000-3000 mg/l oldott anyagot tartalmazzon. A gyógyvíz mindezeken túl gyógyhatású, de ivásra nem alkalmas, oldott ásványi anyag koncentrációja 3000 mg/l fölött van. További finomítás, hogy ha csak 500-1000 mg/l koncentrációjú, akkor 100 mg/l-nél kevesebb nátriumot tartalmazhat, és legalább egy összetevőjének meg kell felelnie a táplálkozás-fiziológiai előírásoknak, tehát a kalcium tartalma legalább 60 mg/l, vagy magnéziumot tartalmaz minimum 20 mg/l mennyiségben, vagy fluoridot 0,18 mg/l, illetve jodidot 0,05 mg/l arányban. Az EU-szabvány ennél részben megengedőbb, részben szigorúbb, amennyiben határértéket nem ad meg – így minimális ásványi anyag tartalmú vizeket is elfogad –, de a vizek kinyerését, kezelését, palackozását és szállítását minden tekintetben szabályozza. (Csak ellenőrzött és felügyelt kútból származhat, csak szűrni szabad, csak a szén-dioxid tartalmát lehet megváltoztatni, tilos tartósítani és fertőtleníteni, konténerben vagy tartályban szállítani, és a lelőhelyen kell palackozni.)¹² Az egykori, vagy ma is működő fürdőket tápláló természetes vagy fúrt kutak – a Sárospatak-végardói forrásokat leszámítva – kivétel nélkül a hideg (8-12°C) vagy a langyos (12-25°C) vizek csoportjába tartoznak, amelyeket melegítve használtak gyógykúrára.

Abaújszántó fürdőjéről a század elején kiadott *Magyarország monográfiája* csak annyit említ, hogy kénes vízű.¹³ A község helytörténetével foglalkozó közelmúltbeli munka a település vízrajzát taglaló fejezetben írja, hogy a környékben 20-22 forrás tör fel, a Sátor-hegy lábánál fakadó táplálja a strand- és kádfürdőt. Az első világháború előtt a település déli csücskében elterülő fürdő virágkorát élte: park, tekepálya, korcsolyapálya, tenispálya szolgálta a vendégek kikapcsolódását. Egy 1913-as tűzvész azonban az utca többi épületével együtt súlyos károkat okozott benne, a Fürdőház végül meg is szűnt. Helyette a község az 1920-as években építette meg a versenyszodát és a tizkadas gyógyfürdő-részt. Vize a második világháború előtt melegebb volt, de mivel újabb, nem fűrésos, hanem robbantásos feltárást végeztek, másik, hűvösebb vízű, de 16 féle ásványi sót tartalmazó forrásra bukkantak.¹⁴ Egy másik tanulmány szerint az eredeti forrás vize idővel elapadt, de egy 1958-as fűrés eredményeként 23,6°C-os vizet találtak, amelynek 611,5 mg/l az ásványi-anyag koncentrációja.¹⁵ Bár a hidrológiai és gyógyászati szempontból is igen alapos *Magyarország ásvány- és gyógyvizei* c. kötet¹⁶ *Abaújszántó fürdőjéről*, vizeiről *Abaújszántó-Aranyosfürdő* néven közöl adatokat, ezekből (30m²-es medence, a kötet megjelenésekor a fürdőtelep nem üzemelt, még egy 15°C-os forrás fakad) valószínű, hogy nem a továbbiakban *Abaújalpár* községnél ismertetett *Aranyosfürdő*ről van szó. Itt szerepel, hogy a fürdőt tápláló forrás vízhozama 37-76,5 l/perc, hőmérséklete 21,1°C. A város honlapján olvasható, hogy miután 1821-ben a Takács-féle vízimalom leállt, azt 1827-ben gőzfürdővé alakították át. Később a Jávorszki-féle gőzmalmot is gőzfürdővé alakították át az 1920-as években.¹⁷

Az *Abaújalpár* határában lévő *Aranyosfürdő* *Abaújkértől* 2 km-re, az *Erdőbényére* vezető országút északi részén épült. A második világháború előtt a *Bagoly-kút* nevű forrás közelében 10 fürdőszobás, 20 káddal felszerelt, a köznép által látogatott, elsősorban a csúszós bántalmakat enyhítő fürdő működött, amelyből az 1970-es évekre csak rom maradt. Forrása 16-18°C-os, oldott anyag tartalma 404-571,6 mg/l között változik.¹⁸ Az ún. *parasztfürdő* vizét – szemben az úrnak nevezett *bényeivel* – tűzben forrosított kövekkel melegítették, hatását gyógynövényekkel fokozták.¹⁹

Bekecs „jelentéktelen” forrásáról Chyzer Kornél azt írja, hogy az 1713. évi földrendés nyomán tört föl.²⁰ Ugyanakkor a *Monográfia* szerint sósfürdőjének gyógyító erejéről már a százdi apát-ság 1067. évi alapítólevele is megemlékezik.²¹ Valószínű, hogy a községben több forrás is fakadhatott, vagy az előbb említettnek korábban összetétele, hatása nem volt ismert. A háború előtt 8 kádas, 2 medencés fürdő üzemelt, kénes forrásának paraméterei: 21 °C, 731,9 - 769,9 mg/l.²² A település ma is ismert termálvizes strandjáról.²³

A legérdekesebb minden bizonnyal a hajdani *Erdőbénye-fürdő* története. Ez a 19-20. század fordulóján a megye legkedveltebb üdülőhelyévé és a társas élet egyik központjává nőtte ki magát. Korabeli elnevezése a ma már szokatlanul hangzó „ásatag virány” volt. A nyelvújítás korában keletkezett „ásatag” megkövült állati és növényi maradványokat jelent, míg a „virány” szó több jelentéssel is bírhat, virágos, kies tájékat vagy virágkort, virulást jelent. Esetünkben mégsem erről van szó, hanem fosszilis maradványok lelőhelyéről. Ezt a jelentést egyértelműen bizonyítja Kováts Gyulának a Magyarhoni Földtani Társulat megbízásából írott tanulmánya 1856-ból, amelyben az erdőbényei 73 növényfajt felvonultató leletgyűtöses kívül a hasonló tállyairól is beszámol.²⁴ Valószínű, hogy az elnevezésnek ezt az értelmét nem mindenki ismerte, esetleg jelentésváltozás történt, hiszen a továbbiakban hivatkozott, és a fürdőkulturát minden eszközzel népszerűsítő orvosok (Gross Lipót, a fürdő orvosa az 1850-es években; Chyzer Kornél, főorvos és a megyei orvos-gyógyszerész egyesület elnöke az 1870-es évektől; Kun Zoltán, a sárospataki főiskola orvosa és hetente kétszer fürdőorvos a századfordulón) már az erdőbényei fürdőhely szinonimájaként használták. Ugyanakkor Kun Zoltán a gyógy-üdülőt ismertető, értékes fényképfelvételeket is tartalmazó tanulmányában, a környék látnivalóit bemutatva közölte az Erdőbényén talált fosszilis maradványok teljes listáját.²⁵

A hegyaljai borkereskedelem virágzása idején jelentős településsé vált Erdőbénye további fejlődésének nagy lökést adott a számos forrás szerint egybehangzóan 1830-ban megépített fürdő, amely a településtől délnyugatra, egy szűk völgyben épült ki hajdani birtokosainak, a Szirmay grófoknak, majd Waldbott Frigyes bárónak köszönhetően. A fürdő forrásáról egy az 1830-as években lejegyzett zempléni monda is beszámol.²⁶ Valójában az első forrást eredetileg arany és ezüst után kutatva találták meg. Ennek a „szemgyógyító” hatású forrásnak az első említése Szirmay Antal 1803-ban Budán megjelent *Notitia topographica comitatus Zempléniensis* című művében olvasható.²⁷ A kiépített kútra alapuló legkorábbi fürdőházat Szirmay Ádám építtette 1828-ban, de az igazi alapító unokaöccse, Szirmay Ödön volt, aki az 1830-as munkálatokat követően is nagy összegeket áldozott a telep bővítésére. Szivattyúkat hozatott, kibővítette a forrás vízgyűjtő aknáját, ahonnan vörösfenyő vezetéseken szállították a vizet a 20 cink és a 16 fakádba.²⁸ „Erdőbénye látogatott fürdőtelep lett, amelyet a szomszédos vármegyék köznemesi szívesen kerestek fel gyógyulásra, pihenésre (Anna-bálok).” De itt jöttek össze a szabad-elvű köznemesek is, és Erdőbénye ezzel a reformkor egyik jelentős találkozóhelyévé vált.²⁹

Az Anna-bálok rendezése nem csupán balatonfüredi szokás volt, Monarchia-szerte a fődénynt zárta ez a mulatság a fürdőhelyeken, általában július végén.³⁰ Az 1880-as évek átmeneti hanyatlását követően a környék új birtokosának, Waldbott Frigyes bárónak az érdeme a fürdő ismételt felvirágoztatása, 1890-től. Később Waldbott bárótól Asztalos Kálmán sárospataki orvos (egyben fürdőorvos) és társa bérelte, majd 1930-ban meg is vásárolta a fürdőt.³¹

Gross Lipót 1858-ban új, az ún. Remény-forrás felfedezését említette, amelynek jótékony hatása volt a gyomorbántalmak és bőrbetegségek kezelésében.³² A timsós-vasas erdőbényei fürdőt elsősorban bőrgyógyászati, mozgásszervi, nőgyógyászati és légúti panaszokkal keresték fel a betegek. A víz kémiai összetételének legelső elemzése Kitaibel Pál³³ nevéhez fűződik, majd más tekintélyes szakemberek után Rick Gusztáv sárospataki gyógyszerész és „vegytudor” is végzett ott elemző méréseket.³⁴

Az 55,5 méter hosszú, 14,5 méter széles emeletes, 24 helyi kőből faragott oszloppal díszített, előtornácos, két szélén erkélyes, klasszicizáló fürdőépület 1898-ban épült. Ugyanebben az évben lett készen a különálló gépház. A központi fürdőházban 30 szoba kapott helyet, de emellett még 6 különféle épület (lak) 95 szobájában, illetve lakrészében lehetett szállást kivenni.³⁵ Az emeleti lakrészekből a vendég fahídon át egyenesen a hegyoldal kiránduló ösvényeire tudott átsétálni. Volt kiépített sétatér, a kassai székeskáptalan felajánlásából 1877-ben megépített kápolna, ahová az erdőbényei plébános rendszeresen kijárt misézni.³⁶ Két vendéglő működött, az egyik zsidó tulajdonossal. Amint Gross főorvos írja, saját főzés helyett javasolták a vendégeknek, hogy ezek ételeit fogyasszák, mivel az étrendet a fürdőkúrával összhangban orvosi tanácsra állították össze. Volt „közasztal” (Table d’Hote), azaz menü és „részletenkénti”, azaz a la carte.³⁷ Ugyancsak Gross és Chyzer főorvosok szorgalmazták az akkoriban bevett savó-kúrán kívül a helybeli adottságokat kihasználó szőlő-kúra alkalmazását, vagyis a korai szőlőfajták rendszeres fogyasztását, mert tudták, hogy a szőlő cukor-, sav- és tannintartalma jótékony hatású több betegségben. Szirmay Ödön idejében a páciensek számára külön biztosítottak elegendő mennyiségű, vékony héjú, korán érő étkezési szőlőt.³⁸ A fürdőkúrán kívül időnként iszap, „lég”- és ivókúrát is előírtak a betegeknek. A fürdő fekvésénél fogva kellemes klímájú volt, a szélvédett völgykatlanban korán tavaszodik és későn áll be az ősz, a hely szinte pormentes, így a szezon rendszerint – május közepétől szeptember közepéig – tovább tartott, mint más hegyvidéki üdülőhelyeken. Sajátos mikroklímája miatt a tulajdonos meteorológiai mérőállomás létesítését kezdeményezte az országos „lebeszeti észlelőnél” (meteorológiai állomásnál).³⁹ A vendégek szórakozását a szerződötett zenekar mellett kirándulások, (amelyekhez kívánatos volt saját „földabroszok”, azaz térképek hozatala), bálók, hinta és körhinta, könyvtár, olvasóterem, társasjátékok, céllövölde, tekepálya szolgálta. Kezdetben a szolgabírószágtól kirendelt fürdőbiztos, később az ingyenes fürdőhasználat fejében állandóan helyben tartózkodó két uradalmi csendőr gondoskodott a vendégek nyugalmáról.

1876-ban 159 család, összesen 349 vendég kereste fel a fürdőt, a bevétel 458 forint 50 kr. volt.⁴⁰ A fürdőt az Erdőbénye-fürdő vasúti megállótól bérkocsin, idővel bérelt autón lehetett megközelíteni, posta a községben, távírda Szegiben működött, de már 1900-ban volt telefon is az egész uradalomban, így a fürdő és a vasútállomás között. 1900-ban négy napnál hosszabb tartózkodás esetén az I. osztályú „gyógy- és zenedíj” 8 koronába, a II. osztályú 4 koronába került, minden 15 év feletti családtagért 2, a gyermekekért és a cselédek után 1 koronát kellett fizetni.⁴¹ Chyzer doktor idejében a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezők ingyen használhatták a fürdőt.⁴² Az 1939-es árjegyzék szerint a medence használata 1,50 pengőbe, a kádfürdőké és a vízgyógykúra 1 pengőbe, a szénsavas fürdőké 2 pengőbe került, ezeken felüli szolgáltatások voltak a diétás konyha, az elektro-fényterápia (!), a hőkezelések és a különféle ismert helyekről hozott ásványvizek fogyasztását előíró ivókúrák.⁴³ Ugyancsak Chyzer Kornél említi, hogy a források olyan bővizűek, hogy az éves karbantartás megkezdése előtt hetekbe tellett, amíg ló- és emberi erővel kiszivattyúzták a vizet, hogy a kutak eliszaposodó alját ki lehessen tisztítani.⁴⁴ A bő vízhozamot Kuchta Gyula cáfolja, de tudjuk, hogy az ennyi idő alatt, különösen száraz években jelentősen csökkenhetett is. Az ő adatai szerint a víz 11-14°C-os, 373,1 mg/l koncentrációjú.⁴⁵

A fürdő második világháború utáni hanyatlását, megszűnését az 1945 utáni államosításokhoz köthetjük. Még a közelmúltban napvilágot látott turistaatlasz is szűkszavúan csak annyit említ, hogy a fürdő az utóbbi évtizedekben nem használható.⁴⁶ Dankó Imre kutatásai alapján 1955-ben még Debrecen város tulajdonát képezte,⁴⁷ Fehér József és Siska István tanulmányai alapján elmondható, hogy 1945 után rövid ideig háborús árvák lakták, majd a Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya használta tanfolyamai, továbbképzési helyszínül, utóbb a

debreceni Agrártudományi Egyetem bérelte üdülőnek. Az 1960-as évek elején Bertha Zoltán sárospataki tanár szervezett itt nyaranta festőtáborokat.⁴⁸ 1966. október 15-től zárt katonai területté nyilvánították, mert a Polgári Védelem Országos Parancsnoksága tulajdonába került, ettől kezdve Központi Anyagraktár és Javító Üzem 4. számú raktára működött itt (a szóbeszéd, a helybeliek fegyverraktárt emlegetnek). 1970-1979 között a honvédség 13 szolgálati lakást épített a tisztek, tiszthelyettesek és közalkalmazottak részére. A Honvédüdülő ma kb. 40 helyi lakost foglalkoztat.⁴⁹ A hajdani fürdő épületei közül a Szent Anna kápolnát már 1962-63 során lebontották, ugyanerre a sorsra jutott 1970-ig a többi faszerkezetes régi épület is. Az eredeti főépületet többször átépítették, gondnoki lakás, iroda, orvosi rendelő, hol pedig étterem működött benne. Deák László alezredes parancsnoksága idején, az 1980-as évek első felében nagyszabású átalakítás folyt. A Fürdő-lak, azaz a főépület konyhával, napozóterasszal, az előtte található medence vizét forgató gépházzal bővült. Később konferencia-épület felhúzása, új szálláshelyek, tetőtér beépítés, pihenőházak létesítése jelezte, hogy a hely üdülővendégek fogadására mind alkalmasabbá vált. Napjainkban befogadóképessége 100 fő, a vendégek kényelmét, kikapcsolódását jól felszerelt szobák, kiváló minőségű teniszpálya, sí- és szánkópálya, orvosi rendelő, kondicionáló terem, szauna, szolárium, szépségszalon, tekepálya, játszótér, szervezett kirándulások, és nem utolsósorban úszómedence szolgálja. Ez utóbbit sajnos magas vastartalma miatt és a mai más előírások miatt [?] nem a gyógyforrás vizével üzemeltetik.⁵⁰ Az erdőbényei üdülő jelenleg a kirándulók, a nagyközönség elől továbbra is el van zárva, de előzetes bejelentés alapján, engedéllyel látogatható.

A Füzérradvány és Gönc között elterülő vidék vízforrásait 1947 tavaszán-nyarán Schréter Zoltán⁵¹ geológus mérte fel, akit a Pénzügyminisztérium sókutatóval bízott meg. *Füzérkomlós* környékéről feljegyezte, hogy a „Török-völgy jobb oldala vízben dús termális vonal.”⁵² Ő maga 6 forrást mért fel, ezek 11-19°C hőmérsékletűek. A falu Török-forrás nevű vize a település vízellátásához járul hozzá, nyaranta medencét táplál, hőfoka 17,5-19°C, oldott-anyag tartalma 1020,1 mg/l, tehát lényegesen több mint pl. Erdőbényéé.⁵³

Füzérradványban a kastélyt övező arborétum-park érdekessége volt a két forrás-táplálta tó, amelyek közül a kisebbiket medencévé, a nagyobbat halastóvá alakították, de ez utóbbi eliszaposodott. Jelenleg a medence sem működik.

„Göncöt gyönyörű fekvése, pompás erdői, a kékedikez hasonló vizei szép üdülőhelyé teszik.” – említi az 1935-ös *Monográfia*.⁵⁴ Az 1896-os *Monográfia* is írja, hogy a Dobogó-hegy nyugati oldalában kénes-vasas víz tör fel, amelyet medencébe fognak föl, és amelyet a fürdőn kívül háztartási célokra is használ a lakosság.⁵⁵ A település történetét feldolgozó 2000. évi milleniumi sorozat gönci kötetében olvasható, hogy a mezőváros képviselőtestülete az 1890-es években többször indítványozta, vegyék meg a fürdőt a Pálffy-uradalomtól,⁵⁶ így valószínű, hogy ez a birtokos család volt az első tulajdonos, talán az építető is. A következő adat 1891-ből származik, amikor is Goldstein Tóbiás, az akkori tulajdonos nem engedélyezte a lakosságnak a fürdőházhoz kapcsolódó mosóház szabad használatát, ezért ellene a képviselőtestület bírói intézkedést rendelt el. A testület végül 1891. november 30-i, majd 1892. január 15-i ülésén határozott a fürdő megvételéről – 2500 „osztrák értékű” forintért –, majd kisvártatva beadványáról és a Kékeden használt kádtípus beszerzéséről. Mivel a fürdőre nem, csak a vele együtt meghirdetett vendéglőre érkezett ajánlat, az előbbi árverés útján került Rozenczveig Áron tulajdonába.⁵⁷ Sem a vendéglő, sem a fürdő nem tudott haszonnal működni, így a fürdőt 1899-ben eladták Fritsek Károly és Kozlánszky József rakacai vállalkozóknak. Ők gőzmalmot és strandot ígértek a községnek úgy, hogy a malom működésekor keletkező felesleges gőzzel működtetik a strandot, nem pedig a termálvizet fürdőt akarták megmenteni.⁵⁸ Ezzel úgy tűnik, annak sorsa jó időre megpecsételődött.

Gönc egykori kis 10 kádas fürdőjét, amely végül 1954-ben szűnt meg, a Szécsi-forrás táplálta. A bővizű forrás kis andezitfeltörés aljából fakad, hőmérsékletét Schréter Zoltán 22°C-nak mérte.⁵⁹ Mivel vízhozama jelentős, 1956-ban a Borsodi Vízmű átvette; a 20-22°C-os, 401,6-533,9 mg/l összetételű víz a ma üzemelő nyári strandot is táplálja.⁶⁰ Az említett vízmű már 1954-ben, 8 méteres csonkakúp alakú aknával föltárta a forrást, amely ezt követően rendkívül bővizű, 1200-1400 l/perc vízhozamú lett.⁶¹

Kéked, pontosabban Alsó-Kéked Chyzer Kornél adatai szerint langyos, kénes vízű, 31 szobás fürdővel rendelkezett.⁶² Mindkét megyei *Monográfia* azt írja, hogy a fürdő már Mátyás király idejében ismert volt, a hagyomány szerint a király is megfürdött benne. A második világháború előtt a kastéllyal együtt a Melczér család tulajdonát képezte.⁶³ Kékedet elsősorban csúzos, izületi és köszvényes bántalmakkal keresték fel a betegek. Ismertségét az is növelte, hogy Kassától mindössze 23 km-re fekszik és árai olcsónak számítottak. Az I., II. és III. osztályú fürdőjegy az 1896-os adatok szerint 20, 30, illetve 40 Kr-ba került, szobát naponta 50 Kr - 1 Ft-ért lehetett bérelni; orvosa ekkor Nagy Béla volt. A fürdőszézon Kékeden május 15-től október 1-jéig tartott. Ugyancsak a millennium évében öt lakóházban 32 szoba, táncterem, park, 20 kabinos, 34 kádas fürdőház szolgálta a vendégeket.⁶⁴ Két vendéglő – egyik kóser – működött itt.⁶⁵ A fürdő vizét elsőként 1879-ben elemezték, ekkor a kén mellett szénsavat és szén-szulfidot is kimutattak benne. Forrása, a Mátyás-forrás, andezitbreccsából feltörő, ún. fedett hasadékforrás; vízhozama a mindenkori csapadék mennyiségétől függően ingadozó, kb. 230 l/perc. A hajdani gejzirműködés következményeként Kékeden mindenféle színű opál előfordul.⁶⁶ A fürdőtől délnyugatra is végeztek fúrásokat, de ezek a szulfát tartalmú vizek idővel elapadtak. Felső-Kékeden is több bővizű forrás és kút található.⁶⁷ A fürdő a második világháborúban elpusztult. A helyreállítás után 1954-től a Megyei Tanács üdülője lett, 24 kádas, medencés fürdőként. Vize 19-22,6°C-os, összetétele 422,5 mg/l és 550,6 mg/l a különböző éveken vett minták alapján.⁶⁸ A strand csak nyáron üzemel.

Korlát nyugati határában a Szilvás-tó (Schulhofnál Király-tó) fenekén két 25°C -os, pannon kori iszapos, agyagos homokrétegből feltörő, ún. vetődés menti rétegforrás fakad⁶⁹, a vízhozam 778 l/perc volt az ötvenes években.⁷⁰ A vas- és kéntartalmú melegvíz nem fagy be, korábban a szerencsi cukorgyár bérelte.⁷¹

Mád határában kelet felé az ún. Szilvás-fürdő szintén két forrásnak köszönhette létét. Az enyhén vasas-timsós vizet kihasználva az egyik forrás fölé hat kamrás fürdőház épült, a másik a szabadban folyt. A fürdőház a Szent Tamás-hegy alatti részen állott (fürdővölgy), 1795-ből már van adat róla, mert a mellette levő vízimalom bérlőjével perbe került.⁷² A korabeli feljegyzés szerint „A Fördő az Ada-kút patakja mentén épült, van a fürdőházban egy vendégszobája és hat fürdőszobája.” A kövel kirakott kerek kút mellett külön épületben két szoba, konyha, kamra, pince és kuglizó is helyet kapott. A kerek kútkáva, rongált állapotban, 1968-ban még megvolt.⁷³ Vályi András 1799-es leírásában Mádról ezt olvassuk: „van...fürdője, amely a köszvényesek által dicséretlik.”⁷⁴ Ugyancsak említi a fürdőt az Orczy-család 1800-ban készült vagyonleltára: „13. Szilvás-malom, 14. Fürdő-korcsma, az épületekkel együtt Fekete János bérléi.”⁷⁵ A 19. század végén Petrákovics József, később Miller Ede volt a tulajdonos.⁷⁶ Az egyik forrás az akkor már nyolc kádas fürdőn kívül 500 m²-es kis tavat is táplált, de vízhozama ingadozóvá vált, a tó elvizenyősödött, a fürdő elpusztult. A forrás 17,5-18,4°C-os, 622,5 mg/l oldott anyag tartalmú. Újabb fúrással később az állami gazdaság tározóit tápláló vizet nyertek.⁷⁷ A Szerencs kistérségét bemutató kötet a Szilvás-fürdőről jelen időben szól, ugyanakkor azt sem hagyja említés nélkül, hogy van Mádon egy nem hasznosított, 20°C-os másik forrás is.⁷⁸

Szerencsen működött egy időben a környék legjelentősebb fürdője. A város közepén, szinte a vár szomszédságában, a plébánia kertjében több forrás is fakadt. A melegebb vizűről írja Csorba Csaba, hogy még a 20. század legelején is a várkertben folyt el. Erre alapozva épült

meg 1910-ben a szecessziós tisztasági fürdő.⁷⁹ A Schulhof-szerkesztette kötet 1957-ben három forrást említ, egy 21,2°C-os, 100 l/perc vízhozamú, miocén andezittufa és agyag határán feltörő vetődésminti rétegforrást és két másik 16°C-os vizet.⁸⁰ A vízvezeték hálózat kiépülésével, a fürdőszobák terjedésével azonban a városi fürdő jelentősége idővel csökkent. Ráadásul a fürdőt tápláló forrás 1962-ben elapadt, ettől kezdve a vízmű fűrt kútjának 21°C-os, 864,3 mg/l összetételű vize táplálta.⁸¹ A városképi jelentőségű épületet mintegy két évtizede bezárták, kisebb állagmegóvások ellenére jelenleg romos, ugyanakkor építésetileg védett. Az újabb fúrások nem találtak olyan összetételű és olyan mennyiségű vizet, hogy a fürdőt ezekre a vizekre alapozva újra működtetni lehetne, így a városnak más hasznosítást kell találnia.

Egy 1794-es helytartótanácsi leirat szerint *Tolcsva* határában kelet, észak-keleti irányban már akkor köszvényt gyógyító fürdő működött a későbbi Tilalmas-fürdő helyén.⁸² A 19. század második felétől a kedvelt kirándulóhelyen közfürdő üzemelt, általában béreleményként. Szirmay Ádámnának kocsmája működött itt, de 1860-ban a község közös megegyezés alapján ezt a kocsmatartási jogot megszüntette.⁸³ A hajdan 8 kádas fürdőépület, a különleges, ipartörténeti jelentőségű melegítő berendezés, a fürdő mellé épített különálló nagy táncterem mára teljesen elpusztult, a hely beerdősödött, elhagyatott. A helyiek elmondása szerint a táncteremben az 1950-es években még rendeztek bálakat, de a hetvenes évekre már az is dűledezett. Kuchta Gyula hivatkozott tanulmányának végén felhívja a figyelmet arra, hogy a források környezetén kívül a már megszűnt fürdők épületei és berendezései is védettséget érdemeltek volna. A Tilalmas forrása 12-13°C-os, 737,8 mg/l oldott anyag tartalmú.⁸⁴

A régió legjelentősebb, kiváló összetételű gyógyvize a fűrt kutakból feltörő, ma Sárospatakhoz tartozó *végardói*, mélykarszt eredetű, magas szulfáttartalmú 48-50°C-os víz. A végardói artézi víz első említője Friets József bányamérnök-geológus, aki ott 1954-55-ben a nemérces ásványi anyagok egyik legkiválóbb ismerőjeként kaolin és bentonit után kutatott. 1956-1961 között száz, 300-400 m mélységű felderítő fúrást végeztek; 1958-59-ben pedig a Geofizikai Intézet folytatott bányászati kutatást, a megfűrt szelvények elemzését, vizsgálatát. Az ötödik, 287 m mély fúrás bizonyította, hogy a Tokaji-hegység ún. fedőhegység, vagyis „...az alaphegység lepusztult felszínén 100 m vastag kavicsos, agyagos, tufás, durvatörmelékcs tufitösszlet települt 123-224 m-ig.”⁸⁵ Egy észak-északkelet – dél-délnyugat irányú vetődés mentén, – amely követi az Eperjes-Tokaji hegylánc fő szerkezeti irányát – egyes részek kiemelkedtek, így a Király-hegy, a Megyer, a Cirókanyak, a Hajagos-vonulat, míg mások, részben az Alföld felé, lesüllyedtek.⁸⁶ Az itt húzódó termális vonal feltárt hossza 3,5 km, szélessége 80-100 m. A termális vonal nyomvonalán 11 fúrásból tört föl 26-50°C-os termásvíz.⁸⁷ Éppen a termásvíz jelenléte miatt nehéz lenne a kerámiagyártáshoz használt kaolin és bentonit bányászása.

A végardói gyógyvíz elsősorban ízületi, mozgásszervi bántalmakra jó. Oldott anyag összetétele 1509,2-1684,1 mg/l között változik.⁸⁸ A termálfürdőt 1961. augusztus 20-án nyitották meg, 5 ezer vendég jelenlétében.⁸⁹ Végardót 1965-ben Sárospatakhoz csatolták, a strandfürdő tulajdonosa a városi tanács lett. 1969-ben a megyei vízmű vette át az üzemeltetését. Ugyanebben az évben a látogatók száma kb. 80 ezerre nőtt.⁹⁰ A területe még hosszú ideig rendezetlen maradt, a közművesítés, a világítás kiépítése, az újabb medencék létesítése, a téliésítés, a parkosítás, az üdülőtelkek parcellázása fokozatosan, az 1980-as évekre valósult meg. A környék és a szomszéd megyék lakosain kívül napjainkban sok szlovákiai és lengyel turista is felkeresi az egész évben nyitva tartó végardói fürdőt, amelynek vendégszáma 2000-re megközelítette az évi 200 ezret.⁹¹ A fürdő fenntartója jelenleg a városi önkormányzat.

Sokat emlegetett tény, hogy Magyarország egyik fő „kitörési pontja” a turizmus, azon belül a gyógyturizmus. Az ilyen fejlesztések fontosságára sokan föl hívták már a figyelmet a zempléni

régióban is, hiszen nyilvánvaló, hogy a föld mélye további értékes vizeket rejt. Egyebek közt egy közelmúltbeli konferencián Gööz Lajos professzor foglalta össze a további hévízfeltárás geológiai lehetőségeit.⁹² Mivel a területen fakadó források vize langyos, mélyebb, melegebb rétegeket csak fúrással lehet elérni. Az elmúlt évtizedek méréseit összegezve két lehetséges kutatási terület kínálkozik. Az egyik a Szerencs-Tokaj vonal meghosszabbításában Rakamaz térsége, a másik a Szerencs-Ond országúttól a bodrogkeresztúri téglagyárig, illetve Tokajig húzódó vonalban. Feltételezhető, hogy Rakamaznál van egy közel 2000 méteres alaphegységi szint, de hogy a Zempléni-hegység milyen lépcsős törésekkel, leszakadásokkal éri el az Alföldet, az csak kutatófúrásokkal deríthető ki. Mivel egy körülbelül 1000 méteres fúrás és termelőkút kiképzés 2001-es árakon mintegy 30 millió forintot igényelne, a rendkívül magas felvonulási költségekkel is számolva Gööz Lajos javasolta, hogy az esetleges geofizikai méréseket egyeztessék a MOL Rt. Hernád-völgyi kutatásaival.⁹³

A fentiekben bemutatott, mára megszűnt fürdők némelyike talán szintén újraéleszthető lenne. Mindenesetre – Tompa Mihállyal szólva – annyi bizonyos, hogy

„A föld alatt száz titkos ér // Furkálja a bércz keblit által;
Ásványok és érczek kinyalt // Savát, lelkét vivén magával.
Egymáshoz útát törve, aztán // Öblös medenczékben jön össze:
És forrón felbuzogva habja, // Gyógy-nedvét az embernek adja.”⁹⁴

Jegyzetek

¹ Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*, Holnap Kiadó, 1999; Csermely Miklós: *Gyógyfürdők és gyógyvizek. Gyógyászati centrumok az orvos szemszögéből*, White Golden Book, 2002; Peralta Miguel Angel: *Magyarország gyógyító vizei. Heilende Wässer in Ungarn*, Carita Bt, 2004; Csiffáry Gabriella: *Régi magyar fürdővilág*, Budapest, 2004; Nagy Zoltán: *A Felvidék fürdőinek lexikona*, KT Könyv- és Lapkiadó, Révkomárom, 2004; Vági József: *Gyógyfürdők*, Kossuth Könyvkiadó, 2005; Siska István: *Erdőbénye és az erdőbényei honvédülő története*, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1999; Fehér József: *Erdőbénye-fürdő*. In: Szerencs és környéke. A Szerencsen 2001. május 25-26-án megtartott tudományos konferencia előadásai, szerk: Frisnyák Sándor – Gál András, Szerencs–Nyíregyháza, 2002

² Kósa: i.m. 26-28.o.

³ Vámosy Zoltán: *Az Országos Balneológiai Egyesület 50 éve. Különlenyomat az Orvostudományi Közlemények 1941/9. számából*, 1–6. o.

⁴ Chyzer Kornél (1836–1909) orvos, természettudomány tanár, balneológus, flórakutató. 1861–1869 között bártfai főorvos és bártfafürdői orvos, utána 1892-ig Zemplén vármegye tisztii főorvosa, majd a belügyminisztérium egészségügyi osztályának vezetője. 1861-ben az MTA levelező tagjává választották.

⁵ Chyzer: *Zemplénmegye ásványvizei*. MTA Matematikai és Természettudományi Közlemények, Budapest, 1882, 5.o.

⁶ Frisnyák Sándor: *Zempléni-hegység. Turistakalauz, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc, 1978, 35.o.*

⁷ *Magyar fürdő-kalauz 1908–1913*, összeállította: Erdős József, Magyar Fürdő Kalauz Kiadó-vállalat, 1908: 23.o.; 1909: 19-20.o.; 1910: 120-121.o. stb.

- ⁸ Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése, szerk: Frank Miklós, Kunszt János, Rausch Zoltán, Országos Balneológiai Egyesület, Budapest, 1939. 71-72.o.
- ⁹ Fürdősök kézikönyve, szerk: Kunszt János, Magyar fürdőalkalmazottak és úszómesterek országos egyesülete, III. kiadás, 1942, 110-111.o.
- ¹⁰ Borszéki Béla György: Ásványvizek, gyógyvizek, MÉTE Kiadó, 1998. 65-66.o.
- ¹¹ Kuchta Gyula: Megyénk gyógyfürdői = Borsodi Szemle, 1974/2. szám 14-22.o.
- ¹² Borszéki: i.m. 66-67.o.
- ¹³ Abauj-Torna vármegye és Kassa sz. kir. város, szerk: Sziklay János és Borovszky Samu, Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája, Apollo Irodalmi Társaság, 1896, 319.o. (a továbbiakban: Sziklay–Borovszky)
- ¹⁴ Homonnay István: Szántó nekem a világ közepe. Fejezetek Abaújszántó múltjából, Polgármesteri Hivatal, Abaújszántó, 1995, 44-45. és 117.o.
- ¹⁵ Kuchta: i.m. 21.o.
- ¹⁶ Magyarország ásvány- és gyógyvizei, szerk: dr. Schulhof Ödön, Akadémiai Kiadó, 1957, 202-203.o.
- ¹⁷ Homonnay: i.m. 45.o.
- ¹⁸ Kuchta: i.m. 18.o.
- ¹⁹ Fehér: i.m. 301.o.
- ²⁰ Chyzer: Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei, A „Zemplén” nyomdájában, Sátoraljaújhely, 1885, 45.o.
- ²¹ Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerk: Borovszky Samu, Apolló Irodalmi Társaság [1905] 24.o. (a továbbiakban: Borovszky)
- ²² Kuchta: i.m. 20.o.
- ²³ Kiss József Mihály – Zarnóczki Attila: Szerencsi kistérség (3509), Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2005, 5.o.
- ²⁴ Kováts Gyula: Erdőbényei ásatag virány. A magyarhoni földtani társulat munkálatai I. Herz János, Pest, 1856, 1-36.o.
- ²⁵ Dr. Kun Zoltán: Erdő-bénye timsós vasgáliczos gyógyhely ismertetése. Orvosok és a közönség tájékoztatására, Steinfeld Jenő az ev. Ref. Főiskola betűivel, Sárospatak, 1900, 114.o.
- ²⁶ Fehér: i.m. 293.o.
- ²⁷ Kun: i.m.
- ²⁸ Gross Lipót: Az erdőbényei fürdő. Hely-, történetrajz és orvosi szempontból; a vele kapcsolatban lévő savó- és szőlő-gyógymódok leírásával. Orvosok és betegek számára, Müller Emil könyvnyomdája, Pest, 1858, 5.o.
- ²⁹ Dankó Imre: Ismerjük meg szülőföldünket! A sárospataki járás története, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB Népművelési Osztálya, Miskolc, 1955, 30-31.o.
- ³⁰ Kósa: i.m. 233.o.
- ³¹ Fehér: i.m. 297.o.
- ³² Gross: i.m. 6.o.
- ³³ Kitaibel Pál (1757–1817) természettudós, orvos, 1807-től a pesti egyetem botanikus kertjének igazgatója, a hazai balneológia egyik úttörője, aki országjáró útjai során mintegy 150 ásványvizet elemzett.
- ³⁴ Chyzer: Az erdő-bényei fürdő ismertetése. Utmutatás orvosok és betegek számára, Steinfeld Béla a Ref. Főiskola betűivel, Sárospatak, 1877, bevezető és 14.o.; Rick Gusztáv: Az erdőbényei vastimsós ásványvíz vegyi elemzése = Matematikai és Természettudományi Közlemények, 1877-1878. XV.

- ³⁵ Kun: *i.m.* 7-9.o.
³⁶ *uo.* 123.o.
³⁷ Gross: *i.m.* 39.o.
³⁸ Chyzer: *Az erdő-bényei fürdő..., i.m.*
³⁹ *uo.* 21.o.
⁴⁰ *uo.* 11.o.
⁴¹ Kun: *i.m.* 10-17.o.
⁴² Chyzer: *Az erdő-bényei fürdő..., i.m.* 10.o.
⁴³ Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülõhelyeinek ismertetése, *i.m.* 71-72.o.
⁴⁴ Chyzer: *Az erdő-bényei fürdő..., i.m.* 13.o.
⁴⁵ Kuchta ....1974, 18–19.o.
⁴⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén megye településeinek atlasza. A települések ismertetõit írta: Rakaczky István, Hiszi-Map Kft., Gyula, 1999, 76.o.
⁴⁷ Dankó: *i.m.* 32.o.
⁴⁸ Fehér: *i.m.* 297.o.; Siska: *i.m.* 67-73.o.
⁴⁹ Siska: *i.m.* 25-26.o.
⁵⁰ *uo.* 67-73.o.
⁵¹ Schréter Zoltán (1882-1970) 1909-tõl a Magyar Földtani Intézet geológusa, 1927-42 között fõgeológusa. 1938-ban az MTA levelezõ tagjává választották.
⁵² Schréter Zoltán: *A Füzérradvány és Gönc között lévõ terület földtani viszonyai. Különlenyomat a „Jelentés a Jövedéki Mélykutató 1947/1948. évi munkálatairól” pénzügyminisztériumi kiadványból,* 273.o.
⁵³ Kuchta: *i.m.* 20.o.
⁵⁴ Abauj-Torna Vármegye. *Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XVII., szerk: Molnár Endre, Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája kiadóhivatala, Budapest, 1935, 170.o.* (a továbbiakban: *Abauj-Torna Monográfiája*)
⁵⁵ Sziklay-Borovszky: *i.m.* 331.o.
⁵⁶ Szalipszki Péter: *Gönc. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000, 103-107.o.*
⁵⁷ *uo.* 104-105.o.
⁵⁸ *uo.* 106-107.o.
⁵⁹ Schréter: *i.m.* 274.o.
⁶⁰ Kuchta: *i.m.* 19-20.o.
⁶¹ Magyarország ásvány- és gyógyvizei, *i.m.* 249.o.
⁶² Chyzer: *Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei, i.m.* 74.o.
⁶³ Sziklay-Borovszky: *i.m.* 361.o., *Abauj-Torna Monográfiája, i.m.* 128.o. (Alsókéked)
⁶⁴ Boleman István: *Magyar fürdõk és ásványos vizek az ezredéves országos kiállítás alkalmából. A Magyar Szent Korona országai Balneológiai Egyesületének megbízása folytán, Magyar Balneológiai Egyesület, Budapest, 1896. 147.o.*
⁶⁵ Sziklay-Borovszky: *i.m.* 361.o.
⁶⁶ Magyarország ásvány- és gyógyvizei, *i.m.* 273-276. o.
⁶⁷ Schréter: *i.m.* 274.o.
⁶⁸ Kuchta: *i.m.* 19.o.
⁶⁹ *uo.* 20.o.
⁷⁰ Magyarország ásvány- és gyógyvizei, *i.m.* 284.o.
⁷¹ *Abauj-Torna Monográfiája, i.m.* 189.o.
⁷² Kalmár János: *Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI-XVIII. században, Mád, 1968, 83.o.*
⁷³ *uo.* 85.o. (fotó is)

- ⁷⁴ Vályi András: *Magyarországnak leírása, Budán, 1799, II. kötet 558-559.o.*
- ⁷⁵ uo. 84.o.
- ⁷⁶ Chyzer: *Zemplénmegye ásványvizei, i.m. 19.o.*; Borovszky: *i.m. 80.o.*
- ⁷⁷ Kuchta: *i.m. 18.o.*
- ⁷⁸ Kiss József Mihály – Zarnóczy Attila: *i.m. 11.o.*
- ⁷⁹ Csorba Csaba: *Szerencs műemlékei. In: Szerencs monográfiája, szerk: Frisnyák Sándor – Gál András, Szerencs Város Önkormányzata, 2005, 167.o.*
- ⁸⁰ *Magyarország ásvány- és gyógyvizei, i.m. 321.o.*
- ⁸¹ Kuchta: *i.m. 20.o.*
- ⁸² Pauleczki Ferenc: *Tolcsva története, Tolcsva Község Önkormányzata, 1996, 61.o.*; Ködöböcz József: *Lakóhelyünk Sárospatak és környezete, Sárospataki Népfőiskolai Egyesület, 2000, 321.o.*
- ⁸³ Pauleczki: *i.m. 150, 155, 174, 208, 213.o.*
- ⁸⁴ Kuchta: *i.m. 19.o.*
- ⁸⁵ Frits József: *A végardói termális vonal. A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1961. évről I. 505-515.o.*
- ⁸⁶ uo. 508.o.
- ⁸⁷ uo. 509.o.
- ⁸⁸ Kuchta: *im. 22.o.*
- ⁸⁹ Frits: *i.m. 512.o.*; Török Alfréd: *A „csodaforrás” = Észak-Magyarország, 1961. szeptember 26., 1.o.*
- ⁹⁰ Gyárfás Katalin: *Kincs a végardói víz = Észak-Magyarország, 1970. március 7., 5.o.*
- ⁹¹ Ködöböcz: *i.m. 38.o.*
- ⁹² Dr. habil. Gööz Lajos: *A Szerencsi-szigethegység és környezetének geológiája, különös tekintettel a hévízfeltárás lehetőségeire. In: Szerencs és környéke, i.m.*
- ⁹³ uo. 33-37.o.
- ⁹⁴ Tompa Mihály: *A bajmóczyi fürdő (részlet a második versszakból), Tompa Mihály összes művei, Franklin Társulat, é.n. 795.o.*